

PROBLEME ALE COLONIZĂRII GRECEȘTI PE COASTA OCCIDENTALĂ A MĂRII NEGRE

ALEXANDRU AVRAM*

Privind orice hartă a coastei occidentale a Pontului Euxin în epoca mării colonizări grecești, regăsim, de la nord la sud, în mod obligatoriu Tyras (azi Cetea Albă, Belgorod Dnestrovskij), Istros (cu numele latinesc Histria), Tomis (Constanța), Callatis (Mangalia), Dionysopolis (Balci), Odessos (Varna), Mesambria (Nesebăr) și Apollonia (Sozopol). Există chiar unele hărți, mai detaliate, pe care figurează, în plus, așezări precum Niconion (Grădiștea Roxolani), Bizone (Kavarna), Anchialos (Pomorje), Agathopolis (Ahtopol) etc.

Pe de altă parte, parcurgând literatura acumulată în jurul colonizării grecești din această regiune, observăm că ponderea este reprezentată de discuțiile, dacă nu chiar de disputele privind datele de fondare ale unor colonii. Se admite în general că ceea ce se numește o dată de întemeiere asigurată reprezintă rezultatul unei concordanțe perfecte între izvoarele scrise și primele mărturii arheologice; ceea ce, din păcate, nu este întotdeauna cazul în Marea Neagră, atâta vreme cât există o seamă de contradicții, semnalate de mai multe ori de către cercetători.

Oricum ar sta lucrurile, un asemenea mod de a aborda problema nu ar reuși să epuizeze chestiunile complexe care decurg de aici. Amintesc una dintre acestea, deja dezbătută în mai multe rânduri în studiile mai degrabă teoretice consacrate fenomenului colonizării grecești: care va fi fost soarta unui grup de coloniști, în mod obligatoriu redus din punct de vedere numeric, sosit la un moment dat într-un ținut străin sub conducerea unui "întemeietor" (*oikistēs*)? Acest grup inițial constituie, desigur, în sine o *apoikia* (termenul grecesc folosit pentru ceea ce noi, modernii, desemnăm în mod convențional drept "colonie"). Care vor fi fost însă posibilitățile reale ale acestor pionieri de a se reproduce și, mai mult decât atât, de a-și constitui în jurul zidurilor cetății un teritoriu agricol absolut necesar subzistenței?

Un prim răspuns la această întrebare a fost căutat în caracterul pașnic al colonizării grecești de pe coasta de vest a Mării Negre, ceea ce implică, încă din momentul instalării grecilor, o colaborare cu indigenii. Este tocmai ceea ce sugerează, din mai multe puncte de vedere, datele arheologice, mai ales la Istros,

* Profesor doctor, Catedra de istorie antică și arheologie, Facultatea de Istorie a Universității din București.

așezarea cea mai bine cercetată din toată regiunea în discuție. Dacă o anumită colaborare cu indigenii este în general admisă, nu trebuie, pe de altă parte, să trecem cu vederea că, din punct de vedere antropologic, modalitățile și limitele acestora sunt încă slab cunoscute; există destule construcții teoretice și ipoteze, uneori atractive, ba chiar fascinante, însă în mod inevitabil prea puțin verificabile.

Lăsând, așadar, la o parte problema relațiilor originare dintre coloniști și autohtoni, propun să ne îndreptăm privirea, în măsura în care sursele și evidența arheologică ne permit, asupra celor ce se petrec în momentul care urmează nemijlocit actului propriu-zis al întemeierii.

EPOIKOI

Conform unei definiții date de Michel Casevitz, autorul unei lucrări fundamentale despre vocabularul colonizării recești, *epoikoi* erau – spre deosebire de *apoikoi* (coloniștii din grupul originar, cei care întemeiaseră *apoikia*) – "noii coloniști, fără nici un fel de distincție între cei pe care o metropolă îi trimisese la cererea cetății care îi întâmpină și cei pe care exilul îi făcuse să se stabilească într-o cetate". În regiunea care ne reține atenția există cel puțin trei cazuri în care sosirea, probabil periodică, a unor asemenea coloniști suplimentari este direct atestată sau foarte plauzibilă.

1. Apollonia

Singura informație explicită cu privire la *epoikoi* veniți să se instaleze într-o colonie de pe coasta de vest a Mării Negre este furnizată de Aristotel (*Pol.* 1303 a 36-38) cu referire la Apollonia. Conform filozofului, acești *epoikoi* au provocat o răzmeriță (*stasis*) având ca miză distribuția pământurilor: conflictul s-a desfășurat între coloniștii originari și noii veniți, ceea ce sugerează, după toate evidențele, mai degrabă un context arhaic decât o epocă mai apropiată în timp de momentul redactării *Politicelor*. Mai mult decât atât, confruntarea mai multor surse independente ne permite să aproximăm momentul în care se va fi desfășurat acest conflict.

Data reținută de tradiția acceptată de așa-numitul Pseudo-Scymnos, autorul anonim al unei cronici versificate din secolul al II-lea a. C. (v. 728-731), pentru întemeierea Apolloniei de către milesieni, anume 50 de ani după urcarea pe tron a lui Cyrus cel Mare (560 a. C.), poate fi situată în jur de 610 a. C.; ceea ce, din fericire, este confirmat de primele mărturii arheologice furnizate de necropola Apolloniei. Pe de altă parte, conform unei alte tradiții, transmise de această dată de Aelianus (*Variae historiae* III 17), fondatorul Apolloniei ar fi fost filozoful milesian Anaximandros. Numai că, după o dată biografică absolută transmisă de Diogenes Laertius (*Vitae* II 2), Anaximandros ar fi avut vârsta de 64 de ani în timpul celei de 58-a olimpiade, ceea ce înseamnă că se născuse pe la 611 a. C., așadar tocmai în momentul constituirii cetății cu a cărei întemeiere era el însuși creditat. Rămâne, desigur, posibilitatea teoretică de a repudia informația reținută de Aelianus. Cred, totuși, că este mai atractiv să împăcăm toate aceste surse –

independente una față de cealaltă – în sensul de a-l identifica pe Anaximandros nu cu "întemeietorul" original, ci cu conducătorul unui grup organizat de *epoikoi* trimiși de metropola Milet, probabil tocmai acel grup care a sfârșit prin a provoca disensiunile de care vorbește Aristotel.

2. Mesambria

Pornind de la exemplul furnizat de Apollonia, înțelegem mai bine contextul în care se situează două informații aparent contradictorii transmise de Herodot cu privire la fondarea Mesambriei. Această cetate (*polis*) este mai întâi menționată ca reper topografic în capitoul (IV 93) consacrat campaniei lui Darius contra sciților din 514/3 a. C. În cu totul alt context (VI 33), descriind evenimente consumate în 493 a. C. și menționând retragerea unor locuitori din Byzantion și Calchedon în fața flotei feniciene aflate în serviciul perșilor, Herodot scrie că aceștia s-au retras în Marea Neagră, unde s-au stabilit la Mesambria (*polin Mesambrian oikēsan*). Chiar dacă uneori s-au încercat explicații din cele mai diverse cu privire la întemeierea Mesambriei, fie în două etape, fie tocmai în 493 a. C., adică în momentul celui de al doilea episod evocat de Herodot, este evident că această acțiune a bizantinilor și calchedonienilor nu are nimic a face cu întemeierea propriu-zisă a Mesambriei. Căci părintele istoriei nu folosește aici verbul *ktizein*, propriu întemeierilor de colonii de-a lungul operei sale, și nu numai la acest autor, ci un timp al trecutului (aoristul) de la *oikein*, un verb care apare de șapte ori la Herodot și care admite sensul de "a se instala" într-o așezare deja existentă. Putem, așadar, să traducem pasajul în cauză: "au plecat, părăsindu-și patria, și au pătruns în Pontul Euxin, unde s-au instalat în cetatea Mesambria".

Întemeierea Mesambriei de către calchedonieni și megarieni cândva pe vremea expediției lui Darius este menționată de Ps.-Scymnos (v. 741-742), ale cărei informații cu privire la litoralul occidental al Mării Negre sunt preluate din opera lui Demetrios din Callatis (pierdută între timp). Spre deosebire de alte cazuri în care vorbește de fondări de colonii, Ps.-Scymnos folosește aici verbul *oikizein*, și nu *ktizein*. Cât privește confuzia între cele două verbe foarte asemănătoare ca formă și ca înțeles – *oikizein* ("a întemeia") și *oikein* ("a se instala") – aceasta nu este exclusiv modernă, ci chiar foarte veche. Eustathius (*Geographi Graeci Minores* II, p. 356-357), un comentator al cronicii versificate a lui Dionysios Periegetes, reproduce istorisirea lui Herodot cu privire la fuga bizantinilor și a calchedonienilor, alterându-i însă semnificația, din moment ce pretinde că aceștia au "fondat" Mesambria, când, în realitate, nu era vorba decât de un refugiu într-o așezare preexistentă.

În aceste condiții, refugiații din Byzantion și Calchedon din 493 a. C. devin, după părerea mea, *epoikoi* tipici pentru cea de a doua categorie. Dacă la Apollonia era vorba de coloniști suplimentari trimiși – indiferent care vor fi fost motivele – de metropolă, la Mesambria avem a face cu un caz instructiv de "recolonizare" cauzată de amenințări militare.

3. Istros

Spre deosebire de cele două cazuri analizate până acum, pentru Istros nu există nici un fel de știre literară în chestiunea care ne reține atenția. Nu ne rămâne decât să interpretăm evidența arheologică, care este însă sugestivă din mai multe puncte de vedere.

Am în vedere, pe de o parte, etapele ocupării teritoriului agrar al cetății (*chōra*). Primele așezări din teritoriu datează de pe la 600 a. C., în vreme ce cetatea fusese întemeiată pe la mijlocul secolului al VII-lea a. C. (657/6, conform unei tradiții încă insuficient acoperite de mărturii arheologice). În cetatea însăși ridicarea incintei și noua amenajare spectaculoasă a zonei sacre nu sunt mai vechi decât mijlocul veacului al VI-lea a. C., ceea ce sugerează progrese demografice considerabile, alimentate, între altele, de valuri suplimentare de coloniști, precum la Apollonia.

Un al doilea indiciu pentru un astfel de fenomen poate fi desprins din arheologia funerară: un studiu consacrat amenajării spațiale a necropolei tumulare a cetății a demonstrat existența mai multor parcele rezervate în mod intenționat unor înmormântări viitoare, probabil pentru noii coloniști.

Este probabil ca o colonizare secundară să fi avut loc pe la 600/580 a. C., cu alte cuvinte, în perioada în care este documentată arheologic constituirea teritoriului rural al cetății. Cam prin aceeași epocă asistăm, pe coasta septentrională a Mării Negre, la instalarea habitatului la Olbia (azi Parutino), la estuarul Bugului, alături de nucleul deja existent de pe ostrovul Berezan, și tot cam prin această perioadă – sau cu puțin înainte – milesienii întemeiaseră Apollonia. Judecând după modelul furnizat de Mesambria – într-o altă epocă istorică, dar într-un context semnificativ – este permis probabil să ne gândim la un exod al milesienilor, desfășurat în mai multe etape și cauzat de amenințarea lidiană, mai ales după jefuirea teritoriului Miletului de către regele Alyattes (Herodot, I 17-19). Un al doilea val de coloniști instalați la Istros pe la mijlocul veacului al VI-lea a. C., mai mult sau mai puțin contemporan cu expediția condusă de Anaximandros la Apollonia, ar putea fi sugerat de dezvoltarea urbanistică și de apariția unor noi așezări în teritoriul cetății, în vreme ce un al treilea val este de avut foarte probabil în vedere în urma cuceririi Miletului de către perși în 494 a. C.

ÎNTEMEIERE ÎN DOUĂ ETAPE

Una din problemele care așteaptă în continuare răspunsuri mai convingătoare – nu numai în ceea ce privește zona pontică, ci colonizarea în general – este aceea de a ști dacă actul de întemeiere era într-adevăr unitar, așa cum îl prezintă mai degrabă doctrinele moderne decât vreo istorisire explicită din antichitate. Există în această privință motive de îndoială, cel puțin în unele cazuri, iar unul din acestea este ilustrat de o așezare identificată prin săpături arheologice la Capul Dolojman (com. Jurilovca, jud. Tulcea).

Aici a fost localizată antica Orgame, al cărei nume nu figurează decât într-o singură sursă, dar care este cea mai veche dintre toate mărturiile referitoare la

coasta de vest a Mării Negre. Este vorba de Hecataios din Milet (secolul al VI-lea a. C.), din a cărui operă nu s-au păstrat decât câteva fragmente grație citatelor figurând la autori mai târzii și care menționează (fr. 172) *Orgamē, polis epi tō Istrō*, "Orgame, cetate pe Istru (Dunăre)". Alte atestări literare sau epigrafice ale unei forme înrudite a toponimului (*Argamenses, Argamo, Argame-nos*) datează din epoca imperială și bizantină timpurie, astfel încât nu ne sunt de prea mare ajutor. În schimb, este foarte posibil ca numele Orgame să poată fi restituit în lista cetăților tributare Atenei în cadrul Ligii delio-atice din 425/4 a. C. (*Inscriptiones Graecae* I³ 71.IV.162: *O[rgame]* în loc de *O[lbia]*).

Trecând acum la mărturiile arheologice, observăm în primul rând cu surprindere o frumoasă colecție de fragmente de *oenochoi* din seria așa-zisă a "stilului caprelor sălbatice" mijlociu I (ceramică de lux produsă la Milet), databile, prin urmare, pe la 640-630 a. C., ceea ce, din punct de vedere cronologic, reprezintă un material anterior celor mai vechi documente arheologice cunoscute până acum la Istros. Pe de altă parte, un mormânt tumular recent publicat datează, pe baza inventarului (o cupă samiană cu benzi), de pe la 650-630 a. C., fiind la ora actuală cel mai vechi complex funerar din întreaga regiune occidentală a Mării Negre.

Cu toate acestea, anterioritatea cronologică a Orgamei față de Istros nu este de la sine înțeleasă. Este posibil, pe de o parte, ca hazardul descoperirilor să fie încă în mare măsură responsabil de acest decalaj, cu atât mai mult, cu cât se pare că și la Istros există cel puțin un fragment ceramic (inedit) din aceeași serie atestată la Capul Dolojman. Pe de altă parte, revenind la argumentele de ordin istoric, termenul *polis* din fragmentul citat al lui Hecataios nu spune prea mult: nu este sigur că el va fi figurat în opera logografului milesian, întrucât se poate ca această desemnare să fi fost adăugată de beneficiarul informațiilor lui Hecataios, anume Stephanus Byzantius. Apoi, chiar dacă Hecataios ar fi desemnat el însuși Orgame ca *polis*, rămâne să ne întrebăm care va fi fost valoarea acestui termen: o semnificație politică (ansamblul comunității de cetățeni) sau, așa cum pare mai probabil, pur și simplu topografică? Într-o epocă mai târzie, mai bine cunoscută pe baza unor surse diverse, Orgame este mai degrabă absentă: nu este pomenită în nici un izvor scris înainte de epoca imperială, iar așezarea nu a fumizat până acum decât o singură inscripție. Mai mult decât atât, Orgame nu a bătut niciodată monedă, iar prezența destul de semnificativă a emisiunilor cetății Istros la Capul Dolojman este în măsură să indice că așezarea în cauză aparținea deja, de la un anumit moment, de zona de influență istrieană.

Cazul Orgamei rămâne deopotrivă interesant și enigmatic. În epoca elenistică – dacă nu cumva deja de la sfârșitul epocii clasice – este sigur că Orgame era dependentă de Istros, indiferent care va fi fost natura juridică a acestei legături. Pentru momentul inițial însă este mai probabilă o întemeiere în două etape: probabil că primii coloniști milesieni au ezitat între faleza de la Capul Dolojman și golful Sinoe, acesta din urmă fiind, în final, preferat în măsura în care oferea accesul la un teren deschis și considerat eventual mai favorabil activităților agrare.

AȘEZĂRI SECUNDARE

O consecință directă a creșterii demografice și a sosirii mai multor valuri de coloniști suplimentari trebuie să o fi reprezentat întemeierea unor factorii cu caracter probabil comercial pe coastele învecinate. Deși nu există nici o sursă explicită în această privință, cred că un asemenea fenomen trebuie să fi fost mult mai important decât am fi tentați să ne închipuim.

O așezare care nu poate fi localizată cu exactitate, dar care trebuie căutată în regiunea estuarului Nistrului, în vecinătatea cetății Tyras, este pomenită de unele "periplusuri" târzii – care reiau descrieri de epocă elenistică ale costelor Mării Negre – drept *Istriandn limēn*, "portul istrienilor" (Arrianus, *Periplus Ponti Euxini* 20; Anonymus, *Periplus Ponti Euxini*, ed. A. Diller, p. 134). Dacă nu cumva este vorba de un termen general desemnându-i pe locuitorii malurilor Dunării (Istros), am putea să ne gândim la o așezare fondată de "istrieni", adică de cetatea Istros. În lipsa oricăror argumente arheologice, orice discuție este însă prematură. În schimb, cazul așezării de la Grădiștea Roxolani, situată pe malul stâng al estuarului Nistrului și identificată cu Niconion (Niconeon) din sursele antice, este mult mai instructiv. Săpăturile arheologice au livrat o cantitate importantă de monede de bronz și de argint emise de Istros, ceea ce a inspirat ipoteza, formulată încă de acum câteva decenii, conform căreia Niconion ar fi fost o așezare fondată de Istros. Un asemenea mod de a privi lucrurile mi se pare, pe baza mărturiilor acumulate între timp, singurul acceptabil.

Este vorba, în primul rând, de monedele de bronz purtând drept legende diferite prescurtări ale numelui regelui scit Scyles și care, fiind recent atribuite Niconionului, stau măturie pentru efemerul protectorat instaurat de Scyles (cca. 460-450 a. C., după toate probabilitățile). Iconografia acestor emisiuni este de inspirație atică, în vreme ce primele monede de argint bătute la Istros par să fi adoptat ele însele etalonul atic. O alianță între Scyles și Istros în acea epocă nu este deloc exclusă, atâta vreme cât este cunoscut faptul că Scyles era fiul regelui scit Ariapeithes și al unei grecoalice originare din Istros (Herodot, IV 80); ceea ce sugerează o strânsă colaborare între clanurile aristocratice de la Istros și casa regală scitică. Natura relațiilor dintre Niconion și Istros după dispariția lui Scyles rămâne necunoscută. Restituirea toponimului *Nik[onion]* în lista cetăților tributare Atenei din 425/4 a. C. este asigurată (*Inscriptiones Graecae* I³ 71.IV.167), în vreme ce pe aceeași stelă – în care coloana rezervată cetăților din Pontul Euxin este foarte prost conservată – căutăm în zadar numele cetății Istros. Cu toate acestea, apartenența acesteia din urmă la ligă este foarte probabilă, astfel încât am putea imagina, în ciuda parcimoniei surselor, un fel de istorie paralelă pentru Istros și Niconion. Întrucât Niconion figurează în așa-zisul periplus al lui Pseudo-Scylax, care, pentru Marea Neagră, va fi folosit o sursă datând de pe la 500 a. C., fondarea acestei așezări pe la sfârșitul veacului al VI-lea a. C. apare drept justificată, ceea ce concordă, de altfel, cu cele mai vechi mărturii arheologice.

Un al doilea episod din istoria Niconionului, situat, de această dată, în epoca elenistică timpurie, este la fel de instructiv în privința legăturilor speciale cu Istros, câtă vreme o inscripție recent publicată este în măsură să dea răspunsuri mai multor întrebări. Este vorba de un decret promulgat de Tyras în primul sfert al veacului al III-lea a. C. în onoarea unui anume Autokles, fiul lui Oini[ades?]: pentru a-i ajuta pe "locuitorii Niconionului care părăsiseră locul" (*katoikountes to Nikōneon eglipontes ton topon*), Autokles fusese trimis sol la Istros în chestiunea repopulării și a "refondării" așezării: *hyper anastaseōs kai enoi[kēseōs]*. Starea fragmentară a inscripției se opune unei analize mai detaliate a circumstanțelor acestei depopulări, confirmate însă – fapt semnificativ – de cercetările arheologice. Reținem, pentru moment, două informații extrem de importante. În primul rând, Niconion – forma toponimului dată de inscripție – nu este decât un *topos*, în vreme ce locuitorii săi sunt desemnați drept *katoikountes*, și nu *politai* ("cetățeni"), ceea ce demonstrează că, cel puțin în epoca din care datează inscripția, avem a face cu o așezare dependentă, conform evidenței, de Tyras. Pe de altă parte, cererea de a interveni pentru salvarea locuitorilor care își părăsiseră căminele este adresată Istros-ului, ceea ce arată, o dată în plus, că această din urmă cetate avea o anumită responsabilitate față de Niconion.

Așadar, există câteva motive serioase de a reflecta mai profund la problematica unor asemenea așezări secundare pe care le-am putea numi "sub-colonii".

RECOLONIZĂRI

În afară de așezările înființate de locuitori originari din colonii vest-pontice, de care a fost vorba mai sus, există și altele, care par să fi făcut obiectul unor veritabile recolonizări.

1. Tomis

Un prim caz îl reprezintă Tomis, o ctitorie milesiană după Ps.-Scymnos (v. 765: *apoikoi genomenoi Milēsiōn*). O asemenea exprimare este totuși ambiguă ("coloniști ai milesienilor") – în măsura în care putem înțelege fie un grup de milesieni veritabili, fie descendenți ai milesienilor – și, oricum, mai puțin limpede decât formula folosită de obicei de-a lungul acestei opere (*Milēsioi ktizousi*, "milesienii întemeiază"). Pe de altă parte, caracterul milesian al instituțiilor de la Tomis și, mai ales, diviziunile corpului său civic ("triburile", care sunt aceleași cu cele atestate la Milet) ar fi în măsură să confirme informația din Ps.-Scymnos. Cu toate acestea, Tomis apare pentru prima oară într-un context istoric asigurat cu ocazia unui război purtat prin anii 257-253 a. C. între Callatis și Byzantion pentru controlul (*monopōlion*) "asupra emporionului-ului Tomis" și prezentat pe scurt într-un fragment păstrat din cronica istoricului Memnon din Heraclea Pontica (fr. 13). Mai mult decât atât, emisiunile monetare tomitane încep abia în a doua jumătate a veacului al III-lea a. C. Din aceste motive, o "reîntemeiere" a Tomisului, de data aceasta de către Istros, pe la mijlocul veacului al III-lea a. C.,

cu alte cuvinte, puțin după data războiului menționat – care ar putea chiar constitui un *terminus post quem* – este de luat în calcul, chiar dacă, în lumina dovezilor arheologice, este în afară de orice îndoială că o așezare, după toate evidențele milesiană, exista deja pe locul actual al Constanței încă de pe la începutul secolului al VI-lea a. C. În ultimă instanță, istrienii erau și ei "milesieni", iar instituțiile atestate mai târziu la Tomis, cu precădere în epoca imperială, de inscripțiile locale nu ar fi fost mai puțin "milesiene" dacă cetatea Tomis ar fi fost reînțemeiată de Istros.

Pentru un asemenea mod de a privi lucrurile există și un argument oferit de o inscripție tomitană de la începutul secolului al III-lea p. C. în care Dioscurii sunt numiți "întemeietori ai cetății" (*ktistai tēs poleōs*; ISM II 122). Desigur, ar putea fi vorba de vreo etiologie locală oarecare, așa cum întâlnim aproape pretutindeni, chiar dacă aici avem a face cu singurul caz atestat până acum în care epitetul *ktistai* este atribuit Dioscurilor. Cu toate acestea, un decret mult mai vechi, databil în jurul anului 100 a. C. (ISM II 2, r. 36-38) vorbește de sacrificii anuale făcute Maicii Zeilor și Dioscurilor "pentru mântuirea poporului". Să adăugăm apoi că aceiași Dioscuri sunt atestați ca "mântuitori" la Istros (ISM I 112) și că, în schimb, nu figurează în panteonul Miletului.

Este, așadar, permis să presupunem o oarecare istoricitate în spatele acestei tradiții locale care a păstrat mitul Dioscurilor fondatori: cultul introdus de Istros va fi exprimat amintirea întemeierii (sau a reînțemeierii) Tomisului de către Istros la o dată mult mai târzie decât sosirea primilor coloniști milesieni. Din păcate, contextul istoric continuă să rămână necunoscut, probabil însă că noi documente epigrafice despre evenimentele consumate cu ocazia conflictului amintit mai sus vor aduce lumini în această privință.

2. *Dionysopolis*

Orice discuție referitoare la fondarea cetății Dionysopolis are drept punct de plecare o tradiție transmisă de Ps.-Scymnos (v. 751-755), conform căreia numele originar al acestei comunități ar fi fost Krounoi, iar în momentul în care o statuie a lui Dionysos a fost descoperită în apele mării, locuitorii ar fi dat cetății numele zeului.

Există oare vreun sâmbure de adevăr istoric în această poveste? Înainte de toate, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că întemeierea milesiană a acestei cetăți nu poate fi susținută decât pe baza datelor furnizate de câteva inscripții de epocă imperială care sugerează existența celor șase "triburi" milesiene originare, la fel ca în celelalte colonii ale metropolei Ioniei. În rest, nu există mai nimic, nici în inscripții, nici la autorii antici. Mai mult decât atât, eponimia deținută de preotul lui Dionysos – opusul absolut al preotului lui Apollon din celelalte colonii milesiene – este în măsură să accentueze îndoielile în această privință.

În asemenea condiții, dacă cele mai vechi documente arheologice găsite în zona Balcului pledează pentru o întemeiere în epoca arhaică – iar atunci coloniștii nu ar fi putut să fie decât cei din Milet –, este greu de conceput că mile-

sienii ar fi putut da numele lui Dionysos unei colonii fondate de ei și cu atât mai puțin probabil că ar fi încredințat eponimia cetății preotului lui Dionysos. Dată fiind recrudescența cultului lui Dionysos și a colegiilor bachice (*thiasoi*) în zorii epocii elenistice, un fenomen aflat într-un strâns raport cu mitul lui Alexandru cel Mare, este probabil mai potrivit să presupunem o reîntemiere a Dionysopolisului cam prin această perioadă. De adăugat că primele emisiuni monetare de la Dionysopolis sunt din secolul al III-lea a. C. Dacă nu cunoaștem, ce e drept, circumstanțele acestui episod, ceea ce rămâne sigur este locul preeminent deținut de elementul bachic, conservat probabil și de tradiția etiologică amintită mai sus.

CTITORII ELENISTICE

Pe lângă siturile cu vocație comercială implantate începând cu epoca arhaică, alte așezări au fost întemeiate de cetățile de pe coasta occidentală a Pontului Euxin mai târziu, mai ales în epoca elenistică, din rațiuni mai degrabă militare. Contextul politic se schimbaseră: pe de o parte, triburile tracice și getice exercitau asupra orașelor grecești o presiune manifestând uneori chiar tendința de a instaura un protectorat, pe de altă parte, chiar dacă informațiile de care dispunem sunt – și de această dată – lacunare, există destule motive pentru a-i considera pe diadohii și regii din epoca elenistică timpurie mult mai activi în această regiune decât s-a admis până acum. Un asemenea climat poate explica apariția mai multor centre militare fondate fie de orașele din zonă, fie de regii înșiși. Voi prezenta în continuare două astfel de cazuri.

1. Bizone

Bizone este desemnată drept *polis* doar de Ps.-Scymnos (v. 759-760). Un decret de la Istros (ISM I 15) din jurul anului 200 a. C. menționează explicit teritoriul agrar al acestei cetăți și sugerează, în același timp, și existența unor ziduri de apărare ale orașului, din moment ce vorbește de un asediu la care fusese supusă Bizone din partea unor traci. În sfârșit, o inscripție de la Iasos (din Caria, în Asia Mică) pomenește un *Bizōnites*, cetățean din Bizone.

Explicația furnizată de Ps.-Scymnos (v. 758-759) pe urmele lui Demetrios din Callatis, conform căreia Bizone a fi fost fondată fie de "barbari", fie de Mesambria, nu este deloc satisfăcătoare. Cele câteva inscripții locale nu au conservat nici un element dialectal doric, așa cum ne-am fi așteptat dacă ar fi fost într-adevăr vorba de o ctitorie a Mesambriei, în vreme ce originea barbară a Bizonei nu este decât un clișeu pe care îl regăsim, cu referire la cetățile din aceași regiune, la autorii consultați de Strabon (de exemplu, speculațiile cu privire la semnificația elementului tracic *-bria*, "fortificație", din componența numelui Mesambriei). În schimb, este de reținut perioada de activitate a lui Demetrios din Callatis (sfârșitul secolului al III-lea a. C.) ca *terminus ante quem* pentru întemeierea Bizonei. Pe de altă parte, părerea că Bizone ar fi fost fondată de indigeni merge mână în mână cu ceea ce Ps.-Scymnos menționează cu doar două

versuri mai sus, anume că împrejurimile cetăților Dionysopolis și Bizone erau locuite de crobizi, sciți și "greci amestecați" (*migades Hellēnes*). Acești *migades Hellēnes* ar fi putut fi, ca de altfel și acei *mixellēnes* din teritoriul Olbiei, pomeniți în celebrul decret în cinstea lui Protogenes (*Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini* I² 32), locuitorii unor forturi (*phrouria*, *pyrgoi* etc.) cunoscute în această regiune, fie pe baza cercetărilor arheologice (de exemplu Albești, lângă Mangalia), fie prin atestări epigrafice. Or, tocmai prezența elementului autohton în asemenea garnizoane va fi sugerat anumitor autori antici ideea unei origini barbare a Bizonei. Ridicată mai degrabă ca o fortificație de către unul din orașele învecinate (Odessos sau Dionysopolis), Bizone – care nu a bătut niciodată monedă – pare să fi rămas pentru totdeauna mai degrabă o comunitate *depinzând de o polis* decât o *polis* veritabilă.

Pornind de la un asemenea caz, ne simțim poate mai documentați dacă ar fi să abordăm problema statutului juridic al altor așezări de pe coasta occidentală a Mării Negre, de exemplu Naulochos (azi Obzor), un *polichnion* al mesambrienilor (Strabon, VII 6, 1; IX 5, 19; cf. Plinius, *Naturalis historia*, IV 11, 45) sau *phourion* Anchialos, despre care se știe, mulțumită unui decret din secolul al II-lea a. C. (IGB I² 388 bis = ISM I 64) că a aparținut Apolloniei, că a fost cucerit, cu ocazia unui război, de mesambrieni și că a sfârșit prin a fi distrus de apolloniați, probabil pentru că tocmai episodul respectivei confruntări militare va fi arătat că o asemenea fortificație devenise inutilă.

2. Agathopolis

La o primă vedere, a vorbi de ctitorii regale pe coastele de vest și de nord ale Pontului Euxin înainte de epoca lui Mithridates al VI-lea Eupator nu ar avea sens decât cu referire la Regatul Bosporan, acel stat elenistic *avant la lettre* constituit încă din secolul al V-lea a. C. în Crimeea. Cazul cel mai cunoscut, în măsura în care este prezentat circumstanțiat de Diodor (XX 25, 1) îi privește pe cei 1000 de callatieni refugiați (pe la 307 a. C.?) în urma cuceririi orașului lor de către Lysimachos și instalați în calitate de "cleruhi" la Psoa, în Crimeea, de către regele bosporan Eumelos.

Dincolo de faptele puse pe seama regilor bosporani, Pontul Stâng a fost, la rândul său, chiar dacă pentru o perioadă relativ scurtă (sfârșitul veacului al IV-lea și începutul veacului al III-lea a. C.), martorul acțiunilor mai mult sau mai puțin decise ale unor regi elenistici precum Lysimachos sau Antiochos al II-lea Theos, aliați uneori cu unii dinaști traci. Prin urmare, eventualitatea ca acești regi să fi întemeiat unele centre militare, oricât de efemere vor fi fost acestea, nu este deloc exclusă. În această privință merită să fie discutat cel puțin un caz, anume Agathopolis, localizat prin săpături arheologice la Ahtopol.

Două decrete fragmentare descoperite recent la Ahtopol au revigorat discuțiile cu privire la originea și caracterul acestei așezări enigmatice. După unele păreri, întemeierea Agathopolisului ar fi fost rezultatul expediției conduse de strategul atenian Pericles în Marea Neagră pe la 436 a. C. (Plutarchus, *Pericles*

20). Cu toate acestea, din inscripțiile în cauză nu rezultă nici un element care să poată fi pus în legătură cu vreo anumită origine ateniană. Un personaj menționat de unul din decrete poartă numele de Aiantides și este un sol originar din Odessos, oraș în care tocmai acest nume este frecvent atestat, spre deosebire de toate celelalte centre din regiune, unde același nume este total absent; așadar, acest nume de persoană nu are nimic a face cu "tribul" atic *Aiantis*, așa cum s-a susținut până de curând.

Reluând studiul celor două decrete, databile, după părerea mea, în prima jumătate, respectiv pe la mijlocul veacului al III-lea a. C., am remarcat câteva similitudini tulburătoare cu un decret atribuit Apolloniei și databil de asemenea pe la mijlocul secolului al III-lea a. C. (IGB I² 391); mai mult decât atât, descoperirea inscripțiilor de la Ahtopol permite într-o oarecare măsură îmbunătățirea restituirii acestui din urmă decret. Am avea deci a face cu o serie unitară de trei decrete cu un formular înrudit. Prin urmare, consider că cele două noi inscripții de la Ahtopol sunt în realitate decrete emise de Apollonia, în măsură, pe de o parte, să îmbogățească recolta epigrafică destul de sărăcăcioasă a acestei importante cetăți, pe de altă parte, să anuleze Agathopolisului dreptul de a dispune de instituții proprii unei *polis*. Un asemenea mod de a vedea lucrurile este, de altfel, concordant cu tăcerea surselor: în realitate, așezarea de la Agathopolis nu este menționată în izvoarele literare decât începând din epoca bizantină mijlocie.

Sunt cunoscute, este drept, în mai multe colecții, câteva monede de bronz din secolul al III-lea a. C. având drept legende prescurtări ale toponimului Agathopolis. Chiar dacă încă destul de rare, aceste monede constituie o dovadă pentru existența unei așezări purtând numele de Agathopolis încă din epoca elenistică. La ora actuală este deja stabilit că acest sit antic nu mai trebuie căutat în regiunea Chersonesului trac și, cu atât mai puțin, pe lângă Lampsacos din Asia Mică, așa cum se propusese de-a lungul timpului, ci chiar la Ahtopol, o localitate care a conservat și a adaptat toponimul antic: aceasta pentru că, în afară de remarcabilele vestigii arheologice și, mai ales, urmele unui port, la Ahtopol s-au găsit, în vremea din urmă, monede de tipul menționat. Pe baza acestor descoperiri s-a propus ca Agathopolis să fie considerat un *emporion* (un fel de stabiliment comercial) al Apolloniei.

Prezența bufniței pe reversul monedelor de bronz de la Agathopolis nu este neapărat de inspirație atică, așa cum au susținut partizanii originii ateniene a acestei așezări. Mai mult decât atât, există similitudini între aceste monede și emisiunile dinastului trac Adaios. Urmând o ipoteză atractivă formulată recent, este foarte posibil ca Adaios să fi fost unul din aliații lui Antiochos al II-lea Theos în timpul campaniei tracice purtate de acesta din urmă în anii cincizeci ai veacului al III-lea a. C. (Polyaenus, *Stratagemata* IV 16). În momentul de față cunoaștem mai multe detalii despre această campanie în urma unei noi soluții de întregire a decretului IGB I² 388, descoperit la Apollonia: pe la începutul textului, care vorbește de un rege purtând numele de Antiochos, se poate citi în rân-

dul 2 [- e]p' Astas, de unde obținem o dovadă decisivă pentru faptul că acțiunea lui Antiochos al II-lea era dirijată împotriva neamului tracic al astilor locuind chiar pe lângă Apollonia și Agathopolis. În aceste condiții, nu este deloc exclus ca Agathopolis să fi fost o așezare întemeiată chiar de Antiochos. Rămâne totuși în discuție și posibilitatea alternativă, reținută în câteva rânduri de cercetători, ca fondatorul să fi fost Lysimachos, iar în acest caz denumirea să fi fost dată după numele fiului regelui, Agathokles. Înainte de acest moment, indiferent că este vorba de Lysimachos sau de Antiochos al II-lea, așezarea se va fi aflat sub controlul Apolloniei.

Aș adăuga o ultimă ipoteză. Se acceptă în general – ceea ce este, de altfel, foarte probabil, având în vedere coordonatele geografice – că toponimul *Aulaiou teichos* care figurează în periplurile Mării Negre (Arrianus, *Periplus Ponti Euxini* 36; Anonymus, *Periplus Ponti Euxini* 87) este identic cu Agathopolis. Dată fiind înrudirea între monedele de bronz de la Agathopolis și emisiunile dinastului Adaios, îmi pun întrebarea dacă nu ar trebui corectat, cu o economie relativ satisfăcătoare, acel *Aulaiou teichos* transmis de manuscrise, în *Adaiou teichos*. Termenul *teichos* desemnează în acest caz un fort, ca de altfel aproape pretutindeni în periplurile precitate. Cu condiția ca propunerea formulată aici să fie demnă de a fi luată în considerație, am obține, așadar, o dovadă suplimentară că așezarea de la Agathopolis răspundea, înainte de toate, unor necesități militare.

La capătul acestor considerații, concluzia care pare să se impună este aceea că varietatea posibilităților de avut în vedere pentru a explica apariția și evoluția mai multor așezări de pe coasta vest-pontică nu se prezintă cu nimic mai prejos în raport cu situațiile revelate de surse în orice altă regiune intrată în sfera elenității; ceea ce este, în fond, absolut firesc pentru o lume fărâmițată, universul cetăților (*poleis*) mai degrabă dispuse să-și întoarcă spatele una celeilalte decât să încerce să se unifice.

SPRE CONSTITUIREA UNEI UNITĂȚI A PONTULUI STÂNG

După cum se știe, unitatea politică a cetăților vest-pontice nu a fost realizată decât spre sfârșitul epocii elenistice, mai întâi prin Mithridates al VI-lea Eupator. Dominația regelui Pontului se întemeia în realitate mai degrabă pe o rețea de alianțe încheiate minuțios cu fiecare cetate în parte decât pe violență. O inscripție de la Apollonia (IGB I² 392) vorbește în mod explicit de [*s]ynmachia*], "alianță militară", iar un decret de la Istros recent publicat îl cinstește pe un strateg (desigur mercenar) al lui Mithridates care a deținut chiar magistratura, rezervată în mod normal doar cetățenilor, de "strateg al cetății". Mai mult decât atât, numele strategului respectiv, Diogenes, fiul lui Diogenes, originar probabil din *Am[astris]* sau din *Am[isos]* (ambele întregiri fiind posibile

și indicând deopotrivă orașe de pe coasta sudică a Mării Negre) ar putea explica abrevierea ΔI de pe aversul staterilor de tip Lysimachos (postumi) emiși la Istros în anii nouăzeci ai veacului I a. C. pentru a acoperi necesitatea de a recruta mercenari vest-pontici. De notat că, spre deosebire de staterii de tip Lysimachos emiși la Callatis, Tomis și Byzantion, cei cunoscuți până acum la Istros provin din aceeași stantă. Pe cât era de excepțională exercitarea magistraturii de "strateg al cetății" de către un străin, pe atât era de puțin uzuală funcția deținută, în locul unui magistrat monetar ordinar, de același *Di(o)genes*, cel care va fi semnat pe monede cu ΔI.

Probabil că în același context al dominației lui Mithridates încep să fie atestate acțiuni comune ale cetăților din Pontul Stâng. Un monument onorific consacrat *post mortem* unui necunoscut spre începutul secolului I a. C. de cinci orașe, Tomis, Istros, Apollonia și încă două, ale căror nume au dispărut în lacune, foarte probabil Mesambria și Odessos (IGB I² 320), prevede onoruri cu totul excepționale: statui de bronz acordate de toate orașele, însoțite uneori de reprezentări plastice ale "Poporului" (*Demos*) personificat, apoi, probabil din partea Odessosului, privilegiul de a beneficia de o înmormântare "în cetate" (aşadar, un mormânt monumental amplasat în spațiul urban, nu în necropola extra-urbană). Toate acestea lasă loc presupunerii că era vorba de un personaj ale cărui merite erau resimțite ca mari binefaceri pentru ansamblul cetăților de pe coasta occidentală a Mării Negre.

Anticipate de legături relativ constante în domeniul cultural, pecetluite uneori chiar de alianțe politice, de exemplu pe vremea revoltei comune împotriva lui Lysimachos, invocate în anumite situații de cetățile de origine milesiană în termeni precum *syngeneia*, "apartenență la același neam", astfel de relații nu au ajuns însă niciodată atât de strânse, încât să permită constituirea unui *koinon*, adică a unei "comunități". În ciuda unor puncte de vedere contrare, mă raliez opiniei majorității cercetătorilor, conform căreia începuturile aceluia *koinon* al Pontului Stâng (*Hexapolis*, "comunitatea celor șase cetăți", mai târziu *Pentapolis*, "comunitatea celor cinci cetăți") nu pot fi urcate în timp decât până spre cea de a doua jumătate a secolului I p. C., iar aceasta numai admitând că respectiva comunitate fusese organizată inițial într-un mod mai rudimentar. De reținut este faptul că instituția *pontarhie* nu este atestată decât începând cu epoca împăratului Hadrian, de aici înainte însă, este drept, printr-un număr impresionant de documente. Aşadar, este posibil ca acest *koinon* să fi fost reorganizat sub Hadrian (dacă nu încă din vremea lui Traian) într-o formulă presupunând prezența unui pontarh în fruntea sa.

Cu alte cuvinte, contextul integrării sub autoritatea romană a fost acela care, după vremelnica reunire asigurată de dominația lui Mithridates, a permis cetăților din Pontul Stâng să se definească drept un ansamblu unitar.

BIBLIOGRAFIE

INSCRIȚII

- G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* I². *Inscriptiones orae Ponti Euxini*, Sofia, 1970 (= IGB I²); V. *Inscriptiones novae, addenda et corrigenda*, Sofia, 1997 (= IGB V).
- D. M. Pippidi, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine* I. *Histria și împrejurimile*, București, 1983 (= ISM I).
- I. Stoian, *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine* II. *Tomis și teritoriul său*, București, 1987 (= ISM II).
- A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure* III. *Callatis et son territoire*, Bucarest–Paris, 1999 (= ISM III).

LITERATURĂ SELECTIVĂ

- P. Alexandrescu, *L'aigle et le dauphin. Études d'archéologie pontique*, Bucarest–Paris, 1999.
- P. Alexandrescu, W. Schuller (edd.), *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*, Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen 25, Konstanz, 1990.
- A. Avram, *Beziehungen zwischen Griechen und Geten im archaischen Histria*, Studii clasice 27, 1991, p. 19-30.
- Idem, *Les cités grecques de la côte Ouest du Pont-Euxin*, în M.H. Hansen (ed.), *Introduction to an Inventory of Poleis. Acts of the Copenhagen Polis Centre* III, Copenhagen, 1996, p. 288-316.
- A. Avram, O. Bounegru, *Mithridates al VI-lea Eupator și coasta de vest a Pontului Euxin. În jurul unui decret inedit de la Histria*, Pontica 30, 1997, p. 155-165.
- A. Avram, Gh. Poenaru Bordea, *Coloniile grecești din Dobrogea*, în *Istoria românilor*, vol. I (coord. M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe), București, 2001, p. 533-634 (cu amplă bibliografie).
- B. Azmanov, *Istoniko-arheologičeski danni za antičnija Ahtopol*, Anali 4, 1997, 1-4, p. 24-43.
- L. Ballesteros Pastor, *Mithridates Eupator, rey del Ponto*, Granada, 1996.
- J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, trad. de Petre Alexandrescu și Maria Alexandrescu Vianu, București, 1988.
- F. de Callataÿ, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies*, Louvain-la-Neuve, 1997.
- M. Casevitz, *Le vocabulaire de la colonisation en grec ancien*, Paris, 1985.
- Chr. Danov, *Pontos Euxeinos*, în *Real-Encyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Suppl. IX, 1962, col. 866-1175.
- N. Ehrhardt, *Die politischen Beziehungen zwischen den griechischen Schwarzmeergründungen und ihren Mutterstädten. Ein Beitrag zur Bedeutung von Kolonialverhältnissen in Griechenland*, în *Acta Centri Historiae Terra Antiqua Balcanica* 2, 1987 (IXe Congrès international d'épigraphie grecque et latine), p. 78-117.
- Idem, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*², Frankfurt/Main–Bern–New York–Paris, 1988.
- C. Franco, *Il regno di Lisimaco. Strutture amministrative e rapporti con le città*, Pisa, 1993.
- A.J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*², Chicago, 1983.
- K. Hanell, *Megarische Studien*, Lund, 1934.
- J.G.F. Hind, *Greek and Barbarian Peoples on the Shores of the Black Sea*, Archaeological Reports 30, 1983-1984, p. 71-97.

- Idem, *Archaeology of the Greeks and Barbarian Peoples around the Black Sea (1982-1992)*, Archaeological Reports 39, 1992-1993, p. 82-112.
- Idem, *Traders and Ports-of-Trade (Emporoi and Emporia) in the Black Sea in Antiquity*, *Il Mar Nero* 2, 1995-1996, p. 113-126.
- G.L. Huxley, *The Early Ionians*, London, 1966.
- B. Isaac, *The Greek Settlement in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden, 1986.
- Jordanka Jouroukova, *Une nouvelle monnaie d'Agathopolis*, Studii și cercetări de numismatică 11, 1995, p. 23-27.
- J. Kabakčiev, *Lysimaque et la Thrace dans les rapports entre les diadoques*, Bulgarian Historical Review 18, 1990, 4, p. 77-85.
- Helen S. Lund, *Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship*, London–New York, 1992.
- Vasilica Lungu, *Une tombe d'un heros et l'organisation de la nécropole d'une cité milésienne du Pont Euxin: le tumulus T_{Ag5} d'Orgamé*, în Vasilica Lungu (ed.), *Pratiques funéraires dans l'Europe des XIIIe–IVe s. av. J.-C.*, Actes du IIIe Colloque international d'archéologie funéraire organisé à Tulcea, 15-20 septembre 1997, Tulcea, 2000, p. 67-85.
- Mihaela Marcu, *Emporia în bazinul Pontului Euxin în epoca greacă*, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 49, 1998, 1, p. 39-60.
- Mihaela Mănușu Adameșteanu, *Orgame polis*, Pontica 25, 1992, p. 55-67.
- Eadem, *Céramique archaïque d'Orgamé*, în A. Avram, M. Babeș (edd.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 195-204.
- B.C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator King of Pontus*, Leiden, 1986.
- K. Nawotka, *The Western Pontic Cities. History and Political Organization*, Amsterdam, 1997.
- M. Oppermann, *Süddobrukschanische Studien*, în A. Avram, M. Babeș (edd.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 138-149.
- D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României²*, București, 1967.
- Idem, *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971 = *Străinii de peste mări*, în D. M. Pippidi, D. Berciu, *Din istoria Dobrogei I. Geți și greci la Dunărea de jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965, p. 137-324.
- Idem, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer Noire*, Bucarest–Amsterdam, 1975.
- Idem, *Parerga. Écrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne*, Bucarest–Paris, 1984.
- Idem, *Studii de istorie și epigrafie*, București, 1988.
- Gh. Poenaru Bordea, *Issues of Greek Mints on the Romanian Coast of the Black Sea (sixth century B.C. to third century A.D.). A Stage of the Question, în 130 Years since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System*, Bucharest, 1997, p. 58-70.
- Idem, *À propos du Pont occidental et du Bas-Danube à l'époque de Mithridate VI Eupator*, *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 145, 1999, p. 155-164.
- C. Preda, *Istoria monedei în Dacia preromană*, București, 1998.
- M.J. Price, *Sylloge Nummorum Graecorum IX. The British Museum. Part 1: The Black Sea*, London, 1993.
- A. Rădulescu, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Données récentes sur le site d'Albești (dép. de Constanța)*, în A. Avram, M. Babeș (edd.), *Civilisation grecque et cultures antiques périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Bucarest, 2000, p. 172-179.
- Th. Reinach, *Mithridate Eupator, roi du Pont*, Paris, 1890.

Eleonora Salomone Gaggero, *Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la mer Noire occidentale*, *Pulpudeva* 2, 1978, p. 294-305.

N.M. Sekerskaja, *Antičnyj Nikonij i ego okrug v VI-IV vv. do n.e.*, Kiev, 1989.

Eadem, *Nikonion*, în G.R. Tsetschladze (ed.), *North Pontic Archaeology. Recent Discoveries and Studies*, Leiden–Boston–Köln, 2001, p. 67-90.

W.M. Stancomb, *Agathopolis: a mint on the Black Sea coast*, in R. Ashton & S. Hurter, in association with G. Le Rider & R. Bland (edd.), *Studies in Greek Numismatics in Memory of Martin J. Price*, London, 1998, p. 335-338.

Idem, *Sylloge Nummorum Graecorum XI. The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region*, London, 2000.

G.R. Tsetschladze, *Greek Penetration of the Black Sea*, în G.R. Tsetschladze, F. De Angelis (edd.), *The Archaeology of Greek Colonisation. Essays dedicated to Sir John Boardman*, Oxford, 1994, p. 111-135.

Idem (ed.), *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, *Historia. Einzelschriften* 121, Stuttgart, 1998.

V. Velkov, *Le port de la colonie grecque Agathopolis*, *Thracia Pontica* 5, 1994, p. 105-112.

Ju.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997.

Idem, *Istria, Tira i Nikonij, pokinutyji i vozroždennyi*, *Numizmatika i epigrafika* 16, 1999, p. 50-71.